

**ТРИЙСЕТ ГОДИНИ
ОТ ПАДАНЕТО НА ТОТАЛИТАРНИЯ РЕЖИМ**

Коя България „загубихме“?

СБОРНИК ДОКЛАДИ ОТ
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
БУРГАС, 9–10 НОЕМВРИ 2019 Г.

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на авторите и на издателство „Изток-Запад“.

© Даниел Вачков, Пламена Стоянова, Антон Тодоров, Харалан Александров, Георги Боздуганов, Михаил Груев, Светослав Живков, Георги Коритаров, Борислав Дичев, Димитър Стоянов, Янко Гочев, Съби Събев, Борис Стоянов, Борис Михайлов, Владимир Станев, Петър Игнатиев, Ромео Попилиев, Зоя Андонова, автори, 2020

ISBN 978-619-01-0610-4

ТРИЙСЕТ ГОДИНИ ОТ ПАДАНЕТО НА ТОТАЛИТАРНИЯ РЕЖИМ

КОЯ БЪЛГАРИЯ „ЗАГУБИХМЕ“?

СБОРНИК ДОКЛАДИ ОТ
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
БУРГАС, 9 – 10 НОЕМВРИ 2019 Г.

Даниел Вачков, Пламена Стоянова, Антон Тогоров, Харалан Александров,
Георги Боздуганов, Михаил Груев, Светослав Живков, Георги Коритаров,
Борислав Дичев, Димитър Стоянов, Янко Гочев, Съби Събев,
Борис Стоянов, Борис Михайлов, Владимир Станев,
Петър Изнатиев, Ромео Попилиев, Зоя Андонова

СЪДЪРЖАНИЕ

Откриване	7
<i>Даниел Вачков, историк</i> Митът за защитата на труда в България по време на комунистическото управление	11
<i>Пламена Стоянова, етнолог</i> Циганите в годините на социализма	18
<i>Антон Тодоров, политолог, експерт в ПП ГЕРБ</i> Как Съветите ограбваха България в периода 1944–1989 г. ...	43
<i>Харалан Александров, социален антрополог</i> Травма и памет	70
<i>Георги Боздуганов, изследовател</i> Инициативи за излизане на България от Втората световна война	86
<i>Михаил Груев, председател на Държавна агенция „Архиви“</i> 14 декември 1989 г. и раждането на новата политическа култура	133
<i>д-р Светослав Живков, СУ „Св. Климент Охридски“</i> Електорален инженеринг, или как БСП (к) се сдоба с абсолютно мнозинство в изборите през 1990 г.	141
<i>Георги Коритаров, журналист</i> Комунизмът и неговите конституционни убежища	157
<i>Борислав Дичев, историк</i> България и САЩ в началото на Студената война	171
<i>Димитър Стоянов, юрист</i> Червената армия в България (1944–1947)	198

6	Янко Гочев, историк и адвокат Съветизацията на българската адвокатура след преврата на 9.09.1944 г.	221
	Ген. майор (р) Съби Събев, бивши военен представител на България в Главната квартира на НАТО в периода 2002–2004 г. Трудната раздяла със стереотипите на Варшавския договор..	274
	д-р Борис Стоянов, историк 1945 г. Изгубеният мир	285
	Борис Михайлов, член на Комисията по досиетата Активни мероприятия на тайните служби на комунистическия режим	320
	Владимир Станев, историк Партизаните и социалният асансьор	330
	Петър Игнатиев, финансов анализатор Банковите кризи в България през последните 30 години	370
	Проф. Ромео Попилиев, театровед Цензурата в тоталитарна България, или режимът на забраняване-позволяване	390
	Зоя Андонова, д-р по философия Масонство и комунизъм	401

ОТКРИВАНЕ

Антон Тодоров, политолог:

Добър ден на всички,

Благодаря Ви за това, че сте тук. Искам да кажа, че днес е една знаменателна дата – 30 години от падането на Берлинската стена. А утре е 10 ноември – края на тоталитарния режим. Обективността изисква да кажа, че не са малко анализаторите, които смятат, че 10 ноември 1989 г. е началото на един преходен период, през който комунизмът не си отива, а продължава да мимикрира под различни форми до 1997 г. и подобно разбиране не е лишено от основания. В част от днешните доклади ще се запознаете с доказателства за това. Но, така или иначе, формално приемаме, че тоталитарният режим в България пада на 10 ноември 1989 г. Темата на днешната конференция „30 години от падането на тоталитарния режим – коя България „загубихме“ е свързана с един общ поглед върху целия период от 9 септември 1944 до 10 ноември 1989 г. В така поставената тема има и известна игра на думи, защото много хора, основно носталгиците по онова време, често казват, че сме загубили една Аркадия, загубили сме според тях една държава, в която се е живееело спокойно, имало е реки от мед и масло, България била първа по производство на електрокари и мотокари, но забравят да споменат за крайно ниското качество и неефективен износ – не само на тези изделия, но и на много други. В своите мемоари „Подир изгубеното време“ Павел Писарев описва следния пример – през 60-те години той е във Франция като дипломатически служител в посолството на НРБ там. Отива при един френски търговец, който купува от България големи количества доматиено пюре, за да пише текст за българо-френската търговия. „Гледам – завод за мебели“, пише в спомените си Писарев. Когато ги пита какво печелят от българското доматиено пюре, те започват да се смеят и му отговарят: „Хвърляме го в реката – купуваме го заради дървените бъчонки, те са от дъб, дървото от тях преработваме на талашит, не виждате ли, че сме производители на мебели.“¹ Ето тази България „загубихме“ на

¹ Писарев, П., Подир изгубеното време. Спомени“, С., 2011, Жанет 45, стр. 231–232

10 ноември, загубихме България на терора и несвободата, „загубихме“ онази България, която имаше изключителни насилия срещу личността, имаше масови престъпления на режима, в ранните години на режима бяха избити десетки хиляди българи. В периода 1944–1947 г. България беше окупирана от над 600-хилядна съветски войска. Цената на тази окупация (според изчисления на доц. Даниел Вачков от ИИИ при БАН) достига 133 млрд. лева, или около 300 млн. тогавашни американски долара. За да си представите какво представлява тази сума в днешни американски долари, просто умножете 300 млн. по 14 (какъвто е коефициентът тогавашен/днешен долар). Получава се сума от няколко милиарда днешни американски долара. Нито един от тези факти вие няма да прочетете в днешните мейнстрийм медии, трудно ще го чуете от устата на мнозинството коментатори и анализатори в телевизионните им и радио коментари.

Конференцията ще продължи два дни – днес и утре (09–10–11.2019 г.), с програмата и темите на докладите всеки от гостите може да се запознае от раздадените ви комплекти. Спирам дотук и давам думата на г-жа Ивелина Василева, народен представител от ПП ГЕРБ, за обръщение към участниците с доклади и гостите на научната конференция. Заповядайте, г-жо Василева.

Ивелина Василева, народен представител от ПП ГЕРБ:

Преди всичко, добре дошли на всички в Бургас. Имам ангажимент и от името на г-н Николов, кмет на община Бургас, да приветствам всички вас с добре дошли, да благодаря преди всичко на Антон Тодоров, един изключително ценен от нас колега. Тук сме заедно с г-н Димитър Бойчев, също колега народен представител и областен координатор на ПП ГЕРБ. Имаме честта и удоволствието не само да познаваме Тони, но и тясно да работим с него. Благодаря на всички вас – историци, анализатори, политолози – за това, че днес точно днес, на тази дата, сте в Бургас, за да чуем повече за най-мракобесния и тежък период в историята на България. Благодаря за това, че сте точно в Бургас, град на свободни личности, духовен град. Град на хора, които имат принос в демократичното развитие на България. Няма как да не се вълнувам точно на тези дни и аз лично като дете, което произхожда от семейство, в което болката и травмата от комунистическия режим все още е жива. Моят дядо е осъден от Народния съд и до края на живота му тежеше това клеймо „враг на народа“. Семейството преживя всички травми, които не едно и две семейства в

България са преживели през тези 45 години. Аз няма да забравя моя дядо, който беше изключително благороден и достоен човек, който всяка вечер се оттегляше в своята стая и слушаше радио „Свободна Европа“. Моят дядо, който не говореше за тези неща, не говореше за престоя си в затвора, не говореше за тормоза върху него, върху децата му, за това, че дълги години той дори не е могъл да намери работа. Моят дядо, който казваше следното: „Лопшите хора Господ ще ги накаже, но вие имате отговорност да пазите спомена за това и да не позволите никога да се повтори този период.“ Наша обща отговорност е да помним грозното лице на комунизма и тоталитаризма. Наша отговорност е да не позволим всичко това да се повтори. Искам да благодаря на всички вас за участието в днешната конференция. Успех!

**Севдалина Тороманова,
председател на Общинския съвет в Бургас:**

Приемете и моите поздравии към участниците в тази конференция. Нямам съмнения, че отзвукът от нея, вкл. сред обществеността на Бургас, ще бъде голямо. Емоционалното изказване на г-жа Василева ме върна и в моите детски години. Аз искам да споделя пред вас, че съм дете на изключен от БКП – моят баща. И също съм преживяла подобна травма, много сериозна травма, от този период. Много е важно да можем да четем правилно историята, да помним и да пазим посланията от нея. Вярвам, че днес сред нашите колеги историци, видни политолози, журналисти и общественици ще направим един друг прочит, след 30 години и отново ще поговорим за стереотипите от онова време, за травмите, които е оставило, за митовете, от които част от българите още не могат да се освободят и за още много неща. Още веднъж ви благодаря, че избрахте Бургас да бъде домакин на събитието. Г-н Димитър Николов ще се включи в конференцията малко по-късно днес поради служебна ангажираност. Пожелавам успех на всички, които са тук и ще участват с доклади, анализи и становища!

Петър Николов, зам.-министър на образованието:

Аз имам личен опит с битката между хората които се опитват да реабилитират по някакъв начин комунизма, комунистическия режим в България и хората, които се опитват да наложат интерпретации от гледна точка на демократичния свят, в който днес живеем. Това е нещо, което се разгоря последните няколко години покрай спора за учебниците по история. Спор, в който

хора като Даниел Вачков, други колеги тук присъстващи взеха активно участие. От собствените ми занимания с история знам, че когато завърши една политическа битка, тя не завършва, а се пренася в учебниците по история, пренася се на полето на научната интерпретация и може да продължи десетилетия, векове, в някои случаи и хилядолетия, след като нещо е завършило, т.е. няма исторически момент, в който битката ще престане, освен ако светът не е станал толкова различен, че ние не разбираме дори понятията, когато говорим за това време. Тридесет години след началото на българския преход, българското общество е постигнало много в сравнение с времето от 80-те години на миналия век и всеки, който има спомен за това време, за бедността, която се виждаше навсякъде, за ограниченията, които се виждаха навсякъде, за безнадеждността в един момент, може да го оцени. Въпреки това факт е, че българското общество не изпитва усещането за успех, не изпитва усещането за победа, по-скоро изживява прехода, времето след прехода, като крах, като провал и започва да изпитва все по-носталгични чувства към едно време, към което ние не бихме искали да се връщаме. От тази гледна точка дебатът за това каква беше България 1989 г. е пряко свързан с това как ние днес ще оценим пътя по който сме вървели и съответно достиженията, които сме постигнали. Защото всички достижения на прехода – изграждането на свободно общество, европейската и атлантическата интеграция, пазарното стопанство, възможността да се пътува навсякъде, всички тези неща и най-важното – възможността да напишеш и да кажеш каквото желаш, могат да рухнат много-много бързо. Повечето хора тук се занимават с история и знаят, че колкото и стабилно и сигурно да изглежда едно общество, един социален, един държавен ред, той е на един порив на вятъра, малко по-силен порив, така че да се срути цялата къщичка. За да бъде стабилна къщата на днешната демократична и свободна българска държава, то първо основите ѝ трябва да бъдат стабилни. А основите ѝ ще са стабилни тогава, когато имаме убедителна, силна и вярна историческа интерпретация. От тази гледна точка, тридесет години след началото на промените този форум е едно прекрасно и навременно начинание. И едно последно изречение – искам да ви поздравя и от името на министъра на образование г-н Красимир Вълчев, който много искаше да присъства, но за жалост беше възпрепятстван по лични причини да дойде. Успех!

МИТЪТ ЗА ЗАЩИТАТА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ

Даниел Вачков

историк

30 ГОДИНИ СЛЕД падането на комунистическия режим в Европа и България все още много аспекти от близкото минало остават в голяма степен неизвестни за широката общественост, което е една от причините по отношение на комунистическото минало да се създават множество митове и постоянно да се подхранва сред част от населението определена носталгия към този период. Една от най-разпространените в публичното пространство тези е за сигурността, в която се е живееело в онова време. Доста широко се споделя мнението, че ограничението на гражданските свободи се компенсира и в някакъв смисъл гарантира сигурността на населението, която се изразява в ниска или нулева престъпност, социална защита и осигурен, макар и невисок жизнен стандарт. Така например според една социологическа анкета, направена по повод 25 години от падането на комунизма, става ясно, че над 50% от анкетираните определят сигурността като най-важна характеристика на режима и изразяват високо положително отношение към нея. Всъщност това широко разпространено в обществото становище сериозно се опровергава от проучването на секретните за онова време статистически данни. Само по отношение на тежките престъпления – убийствата, се вижда, че през 80-те години техния брой варира между 210–240 убийства годишно, което е 2 пъти повече отколкото са убийствата днес¹. Наред с този шокиращ пример могат да се дадат и други подобни данни, доказващи колко разпространените сред обществото тези

¹ ЦДА, ф.362, оп.19, а.е.7, л.6; оп.26, а.е.54, л.41; оп.27, а.е.4, л.120.

за сигурността на комунистическото ежедневие не се основават на проверени и достоверни факти.

Едно много характерно явление, което не дело показва колко всъщност несигурно е битието в онази епоха са многобройните тежки трудови злополуки и множество индустриални аварии и катастрофи, свързани с човешки жертви. Този проблем обаче остава все още почти напълно неизвестен на обществото, което налага както неговото научно изследване, така и активното му представяне пред обществеността. Само един бегъл поглед върху статистическите данни показва колко значим стопански и социален проблем е този за трудовите инциденти и промишлени аварии.

Ето броят на смъртните случаи, вследствие на трудови злополуки и промишлени аварии за отделни години:

1939 г. – 118; 1947 г. – 213; 1959–379; 1964–518; 1971–553; 1987–495¹.

Числото на загиналите значително ще нарасне ако се добавят и смъртните случаи в строителни войски, както и в ученическите и студентските бригади, които не са отчетени в тази статистика, и вероятно ще достигне порядъка на около 650–700. В сравнение с тях днес броят на жертвите по време на работа е близо 8 пъти по-нисък от времето на 70-те години на XX век². Един задълбочен анализ на причините за изключително големия брой смъртни случаи в промишлеността показва наличието на многобройни проблеми в стопанската и социалната политика на комунистическата партия, които по онова време са грижливо прикривани от общественото внимание. Като главна причина за ръста на тежките трудови злополуки и аварии се очертава стопанската политика на управляващите. В дните, непосредствено след 9 септември 1944 г. започналите преследвания срещу собственици и директори на промишлените предприятия, както и намесата в управлението на заводите и фабриките на отечественофронтовските комитети води до рязко спадане на трудовата дисциплина и про-

¹ Вачков, Д. Аварии и катастрофи. Хроника на социалистическата индустриализация. С.: Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2018, с. 214–215.

² По сведения на профсъюзите през 2018 г. в България в резултат на трудови злополуки са починали 92 работника. <https://business.dir.bg/ikonomika/92-smartni-sluchaya-pri-trudova-zlopoluka-prez-2018-g>

изводствения контрол, което става причина за появата на множество смъртни инциденти¹. С масовата национализацията от края на 1947 и започналата през следващата година ускорена индустриализация на страната рязко се увеличава и броят на смъртните случаи в производството и транспорта. Лансираната политика за бързо изграждане на нови производствени мощности често пъти се осъществява при сериозно неспазване на правилата за безопасност на труда и правилна експлоатация на машините. Желанието да се пусне един промишлен обект в запланувания срок или дори предсрочно е свързано с даването на голямо количество извънреден труд, което води до поява на преумора сред работниците, спад на концентрацията на внимание, и оттам на увеличаване на тежките злополуки и аварии. В различни доклади на стопански ръководители и профсъюзни дейци от това време се отбелязва, като повсеместно негативно явление, нови предприятия да започват работа преди да са изпълнени изискванията за безопасен труд и да са подготвени за експлоатация съответните машини и съоръжения².

Друг фактор за зачестилите трудови злополуки във времето на ускорената индустриализация е включването в процеса на промишлено строителство голяма брой неподготвени и неквалифицирани работници. В тези години за нуждите на разраствашото се строителство и промишлено производство се привличат много младежи от селата, които все още нямат необходимото образование, липсват им всякакви индустриални навици, цялостното им чувство за производствена и лична хигиена е слабо развито. В документите често се отбелязва, че трудовата им дисциплина е на много ниско равнище³. Така в новите трудни условия на работа и живот голяма част от формиращата се млада работническа класа се оказва неподготвена да се предпази от опасностите на индустриалното производство. Макар през следващите години равнището на квалификацията на работниците да се подобрява, в някаква степен проблемът с неподготвеността остава, поради твърде често практикуваното, особено в тежките производства, текучество на работната сила. Особено това явление се забелязва

¹ Статистически годишник на Народна република България 1947–1948. София, 1949, с. 113.

² Вачков, Д. Цит. съч., с. 55–57, 68–69.

³ ЦДА, ф.55, оп.13, а.е.225, л.140–142.

в минното дело, металургията, строителството – именно секторите с най-голям брой смъртни трудови злополуки.

В края на 50-те години ръководителят на комунистическата партия Тодор Живков лансира идеята са ускорена икономическо развитие, известна като „големия скок напред“. На партийните форуми е заявено, че високите темпове на стопански растеж ще доведат до построяването на комунизма в България към 1980 г. За целта в петгодишния производствен план са заложени изключително големи стопански задачи е обявено той да бъде изпълнен предсрочно за 4 години. За тяхното изпълнение са впрегнати всички производствени мощности и е мобилизирана максимално наличната работна ръка¹. Трудовите колективи са принудени да обещаят, че ще дадат множество допълнителни трудови часова, за осъществяване на високите норми. В докладите на профсъюзите се отбелязват много случаи, когато цели бригади в продължение на цял месец не са имали почивен ден или най-много да са почивали само веднъж. Физическото изтощение, както и бързото и некачествено строителство водят до рязко увеличаване на злополуките и аварията, като кулминацията в това отношение е срутването на покрива на прокатния цех към металургичния завод „Ленин“ в Перник на 29 май 1959 г. В резултат на аварията 7 души умират на място, а 22 са откарани в болница в тежко състояние². Скоро става ясно, че заложените стопански цели са абсолютно непостижими и че само пораждаат тежки социални проблеми, ето защо през 1960 г. тихомълком „големия скок напред“ е отменен и вече комунистическото ръководство престава да говори за конкретно време, когато ще настъпи комунизма.

Въпреки че през 60-те години се възприема по-реалистична икономическа политика навикът да се работи ударно в определени моменти на годината се запазва. Изпълнението и преизпълнението на плана продължават да бъдат най-важната производствена цел на всички субекти на социалистическата икономика. Освен че това става за сметка на качеството на произведената продукция, често пъти се прави и при сериозно неспазване на правилата за безопасност на труда. В месеците, когато предстои отчитане на плана започва повсеместно грубо нарушение на трудовото законодателство – полагат се огромен брой извънредни

¹ Марчева, И. Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война, С.: „Летера“, 2016, с. 137–145.

² Вачков, Д. Цит. съч., с. 112–113.

часове, не се спазва задължителната седмична почива, не се поддържа необходимата хигиена на труда и не се прилага правилната експлоатация на производствените мощности. Много характерен пример за това как производството и стопанският план се поставят на първо място, включително и пред живота и сигурността на работниците и населението, е най-ужасната индустриална катастрофа в цялата българска история – трагедията в с. Згориград (Врачанско) на 1 май 1966 г. Още през 1960 г. към флотационната фабрика е изградено хвостохранилище, което трябва да събира отпадъците от рудник „Св. Седмочисленици“. Противно на всякакви норми на безопасност на труда хвостохранилището е построено непосредствено над селището Згориград. Предвижда се неговият капацитет да се запълни за около 7–8 години, но всъщност още през 1964 г. то е запълнено. Вместо да се закрие и да се изгради ново хвостохранилище е решено съществуващото да се дострои. Доизграждането е осъществено от специалисти и организации, които абсолютно не са оторизирани да извършват подобна дейност. И така след извършената „рационализация“ хвостохранилището продължава да работи при все по-нарастваща опасност от катастрофа. През 1965 г. съветският професор Евдокимов прави инспекция на хвостохранилищата в България и определя това в Згориград като потенциално бедствие. Но и след това предупреждение не са предприети никакви сериозни мерки и продължава с пълна пара да се трупат в хвостохранилището отпадъците от мината. Трагедията на закъснява. Към обяд на 1 май 1966 г. след продължителни дъждове, се скъсва една от стените му. Огромна маса от рудни отпадъци, вода и повлеклите ги дървета и камъни се изсипват над селището. Равносметката е ужасяваща. По официални данни са обявени 118 загинали и 156 разрушени жилищни и други сгради¹. Жертвите са могли да бъдат в пъти повече, ако стената се е била скъсала през нощта, когато повечето хора биха били по домовете си.

Друг аспект на стопанската политика на БКП, който има пряко отношения към трудовите злополуки и промишлени аварии и който се проявява особено осезателно през втората половина на 80-те години това е недостатъчната поддръжка на технологичните мощности. Липсата на адекватни инвестиции във вече построените индустриални обекти води до бързото амортизиране на машините и съоръженията, което от своя страна повишава

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 6498, л. 18,79–90.

риска от тежки аварии и катастрофи. Показателен за технологичното състояние на българската индустрия в последните години на комунистическото управление е случаят с тежката катастрофа в химкомбината в Девня. На 1 ноември 1986 г. в Завода за хлор и поливинилхлорид избухва взрив, в резултат на който загиват 20 работника¹. Оказва се, че в една от големите гордостите на социалистическата промишленост – Девненския промишлен комплекс, за който пропагандата твърди, че е изграден по най-съвременни технологии, пожарът избухва вследствие на силно амортизирани и ерозирали устройства и машини. И тази констатация е направена само пет години след откриването на завода.

Друга съществена причина за несъразмерно големия брой смъртни трудови злополуки в България са неефективните мерки на властите да се справят с проблема. През първите години след деветосептемврийския преврат до смъртта на Сталин през 1953 г. на производствените инциденти и аварии се гледа предимно като на форма на вражеска диверсия и саботаж на социалистическото строителство². Този подход не само не позволява да се търсят истинските причини за възникналите злополуки и те да бъдат отстранявани, но напротив става повод за разправата с много абсолютно невинни работници и инженери, които заради повреди на машини и съоръжения са осъдени на дълги години затвор, а някои дори и на смърт. Така в този най-мракобесен период на комунистическия режим работещите в промишленото производство ежедневно са подложени на двойна смъртна опасност – или да станат жертва на авария, вследствие на неизправна машина или да бъдат осъдени, че умишлено са предизвикали повреда на мощност. След 1953 г. това отношение към аварията, да се възприемат като саботаж и вредителство, е изоставено за дълго време, за да се върне в някаква степен в средата на 80-те години по време на т.нар. възродителен процес, когато отново на някои аварии се гледа като проява на терористичен акт. Но основният проблем в неефективността на борбата с трудовите злополуки е нежеланието на комунистическата власт да направи тази важна тема публично достояние. Страхът, че информацията за многобройните инциденти и аварии може да постави основателни

¹ ЦДА, 1-Б, оп. 68, а.е. 2837, л.2–3. Иванова, М. Случаят Девня или „когато колата се обърне“ – В: Смъртта при социализма. Героика и постгероика. С.: Център за академични изследвания, 2013, с. 191–211.

² Ваков, Д. Цит. съч., с. 55–69.

въпроси в обществото, относно стопанската политика на комунистическата партия, условията на труд, спазването на трудовото законодателство, е много по-силен от желанието да се ограничат жертвите в промишленото производство. Ето защо още в края на 1951 г. е приет държавен акт, с който е обявено, че трудовите злополуки и аварии представляват държавна тайна и информацията за тях е засекретена¹. Така обществото никога не научава за реалните размери на този тежък производствен и социален проблем. Тази политика на прикриване на проблемите в икономиката достига своя апогей по време на Чернобилската катастрофа, когато българското общество е държано в престъпно информационно затъмнение относно опасностите за здравето и живота на хората вследствие на високата радиация. Нещо повече, не само, че причините за индустриалните аварии не са обсъждани открити сред населението, но в художествените произведения (книги, филми) започва да им се предава някакъв героичен образ, момент на върховно изпитание, когато в най-голяма степен се проявява мъжеството и жертвоготовността на новия социалистически човек, строител на комунистическото бъдеще². Но в крайна сметка държаното в пълно неведение общество по отношение на трудовите аварии и катастрофи не успява да съхрани никаква обществена памет за тях и така в представите на голяма част от населението се формира някаква илюзия за подреденост и сигурност на живота в епохата на комунистическото управление.

¹ ЦДА, ф. 55, оп. 6, а.е. 149, л. 314.

² Знеполски, И. Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория. София, Институт за изследване на близкото минало, Сиела, с. 206–207.

ЦИГАНИТЕ¹ В ГОДИНИТЕ НА СОЦИАЛИЗМА

ПОЛИТИКИ НА ПРИОБЩАВАНЕ
В НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Пламена Стоянова

етнолог

ТЕМАТА ЗА ИНТЕГРАЦИЯТА на ромското малцинство в България, остава актуална и нерешена, години след края на „Десетилетието на ромското включване“ (2005–2015). Продължаващите анализи, а и откровено засилващият се език на омразата и сред обикновени хора и сред водещи политици и в национални медии, показват наличието на сериозен проблем и тлеещо напрежение в българското общество. Всичко това води до много спекулации и различни мнения за причините довели ромското малцинство до ролята на „аутсайдер“ в България. Активно циркулираща теория е, че сегашните проблеми са социалистическо наследство, резултат от недалновидността на политическия режим преди 1989. Друга, теория, напротив – защитава комунизма и изказва тезата, че това е времето когато престъпността сред малцинството е ниска, децата задължително посещават училище, всички възрастни имат постоянна работа, а напрежение между етносите, не е имало, тъй като всички са били равни в Народна република България. Къде е истината? Какви са политиките към малцинството в годините на социализма? И дали днешните проблеми са създадени тогава или просто са оставени нерешени, а в последствие наследени. Дали пък не са продукт на времето след 1989 г. и предизвикателствата

¹ „Цигани“ или „граждани от цигански произход“ са официалните названия за изследвания социалистически период. Ето защо в настоящата статия, те ще бъдат използвани, наред с наложилото се и политически коректното название на малцинството днес – „роми“.

на политическия преход? Това са само част от въпросите на които настоящата статия ще се опита да даде отговор.

Като начало трябва да кажем накратко, че политиката на управляващите към циганите в периода 1945–1989 г. е политика на „приобщаване“ към ценностите на социализма и към начина на живот на преобладаващият български етнос в страната. Тази политика обаче има своите динамики и нюанси. Ето защо ще проследим нейните основни моменти започвайки от знаменателния 9 септември 1944 г., останал като противоречива дата в българската история. Тя не само променя политическата система на страната и предопределя външно политическата ѝ ориентация за десетилетия напред, но и преобръща живота на всички български граждани, без значение на техния социален статус или етнически произход. Дошлата на власт Отечествено-фронтowska коалиция, начело на БРП (БКП) рязко се разграничава от водената до скоро прогерманска политика и обявява възвръщането на правата на всички малцинствени групи в България. Възобновява се партийният живот и свободното отпечатване на вестници, прокламира се свобода на вероизповеданията, обучението на майчин език и пр. Много малцинствени организации възобновяват своята дейност, а други тепърва се създават, поставяйки си амбициозни цели. Сред тези нови структури е и първата циганска организация – ЕКИПЕ (единство), замислена да обедини и да бъде представител на многобройните и разнообразни цигански групи на територията на страната.¹ Създадена през 1946 г. тя просъществува едва няколко години, но постига част от целите си по неочакван начин. Заложената идея за обединение на всички цигански групи – християни и мюсюлмани, уседнали и чергаруващи, което да ги прави горди от техния произход, да подпомага развитието им и стремежът към по-добър начин на живот, не се реализира благодарение на организацията. ЕКИПЕ обаче успява да обедини циганите на територията на страната в очите на новите управляващи. Веднъж поставени под общ знаменател те са подчинени на една обща политика еднаква за цялото малцинство, чиято цел приобщаване към новите социалистически реалности в българското общество и загърбване на всичко старо – традиции, поминък, начин на живот, светоглед.

Политиката на „приобщаване“ извършвана от БКП през целия социалистически период от историята на България (1944–1989)

¹ ЦДА, ф.1Б, оп.8, а.е.596, л.50.

засяга всеки един аспект от живота на малцинството. За да бъдем справедливи, трябва да признаем, че подобна радикална промяна се случва и със съдбите на всички останали български граждани в описвания период. Но за да бъдем и максимално точни, трябва да отбележим, че при циганите не става въпрос само за вкарването им в определени рамки, а в опит за цялостна подмяна на всичко, което ги характеризира като етнос. Докато етническите българи трябва да приемат нова идеология в образованието, то за голяма част от циганите, образованието тепърва трябва да навлезе в живота им. Това е и един от основните методи при провеждане политиката на приобщаване – образование, заедно с регулирана работна заетост и постоянни усилия за подобряване на битовите условия на живот, за да се стигне до опита за премахване на основни характеристики на идентичност като мюсюлманските имена при циганите изповядващи исляма (1960–1963; 1980–1985), и до забраната изобщо да се наричат цигани в началото на 80-те години на ХХ век.

ОБРАЗОВАНИЕ

В КРАЯ НА 40-те неграмотността сред циганското население на страната е около 81%.¹ Тя обаче не е проблем характерен само и единствено на малцинството. Общия процент неграмотност за страната е 31%.² Властта решава, че тези хора трябва да бъдат образовани и по примера на СССР в продължение на 10 години от 1948 г. организира масови ограмотителни курсове за възрастни в страната.³ Циганското население също е включено в кампанията и макар резултатите от начинанието да не са обнадеждаващи, властта отчита, че усилията не са напразни, тъй като те биха про-

¹ Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944–1989. С., 2000, с. 47.

² Маринова-Христиди, Р. Българското образование между съветизацията и традицията 1948–1959. С., 2006, с. 92; По този въпрос няма единодушно мнение и различните изследователи сочат различни (и по-високи и по-ниски) цифри. Така например в изследването на Йордан Мантарлиев – „Общини и просвета в България (1944–1959)“, Благоевград, 2011 г., авторът посочва, че процентът на неграмотност в навечерето на 9 септември 1944 г. е 23,4%.

³ Маринова-Христиди, Р., Цит съч., с. 93. (Неграмотността при българите през 1946 г. е приблизително 400 000 души за цялата страна); Мантарлиев, Й., Цит съч., с. 231.

менили нагласите на оgramотвяваните към образованието като цяло, а това ще направи обучението на техните поколения по-лесно и по-резултатно.

Следващата стъпка е обучението на младите поколения, които след приетия през 1948 г. закон на Народната просвета за задължителното обучение, са задължени да посещават училище.¹ За целта, заедно с всички останали ученици и циганските деца влизат в класните стаи на българската образователна система, в ударно строящите се училища из цялата страна. На принципа – училището е там където има деца, сградите се строят и в кварталите с циганско население.

През 1947 г., за да посрещне образователните нужди на децата в софийския квартал Факултета е открито и първото „циганско училище“ в страната.² То е съобразено изцяло с българската образователна система и не е етническо училище от типа на съществуващите по това време еврейски, турски, и арменски училища. Обучението е на български, но условното название „циганско“ се налага за целия социалистически период, както за това училище, така и за останалите строени в на практика изолираните цигански квартали. Така децата живеещи в махала, където българския не е основен език, трябва да се обучават на български, който в повечето случаи не е техен майчин език, сред съученици с които могат да общуват на романес или турски. Всички това предопределя сравнително ниският успех на обучението в тези училища и създава сегрегация, заложена още в първите стъпки на амбициозната образователна политика, валидна и до днес. Неговорещите български език деца на практика нямат равен старт със своите български връстници, а и в повечето случаи нямат и достъп до тях, тъй като районирането в годините на социализма изисква децата да се обучават в най-близкото до дома им училище. В покъсни години, през 70-те и 80-те години се правят опити за разпръсването на жителите от циганските квартали сред останалото население и за обучение на цигански деца сред етнически българчета. Резултатите и в двата случая са противоречиви. Много често единственото ромче сред българчета остава изолирано и това не подпомага неговото успешно обучение.³ В други случаи, увеличе-

¹ Маринова-Христиди, Р., Цит. съч., с. 84.

² Бюксенщютц, У., Цит съч., с. 48.

³ Грекова, М., В. Димитрова, Д. Кюранов, Н. Германова, Я. Маркова. Ромите в София: от изолация към интеграция. С., 2008., с. 39.

ният брой на циганчета в един клас и училище, води до понижаване на общия успех, а резултатът е отлив на български ученици.

Ниския успех и мотивация сред циганските деца най-често се дължи на проблеми с българския език и на нагласата сред част от циганските семейства, че образованието няма да промени съществено бъдещето на техните деца. Учителите често констатираат грубо отношение или незаинтересованост от страна на цигански семейства.¹ Всичко това води до трудно събиране на децата в класните стаи, до ранното им отпадане от училище, заради слаб успех или несправяне с материала. Друг сериозен проблем са ранните цигански сватби – при някои цигански групи на възраст от 12–14 години, които автоматично водят до отпадане най-вече на момичетата от учебния процес.² Тук някои етнически традиции влизат в директен сблъсък с българското законодателство, което предвижда съдебно преследване³ в такива случаи, но тези мерки не винаги се прилагат с голям успех.⁴

За да се справят с проблемите в образованието на циганските деца, освен рестриктивно законодателство, властите окуражават родителите да водят децата си в детски градини, където те биха могли „безболезнено“ да научат български преди да започнат училище.⁵ Също така задължават работодателите на родителите, чийто деца не посещават училище да запорират заплатите на тези работници.⁶ Държавата не се отказва от отпадналите по един или друг начин от образователната система деца и се опитва да ги включи в алтернативни форми на обучение – ограмотителни курсове, вечерно образование, техникуми, школи за активистки.

В същото време Министерството на образованието влага усилия и в създаването на учебни заведения, които биха подсилили доброто овладяване на български език от циганските деца и успешното завършване на основно образование. Такива начинания са интернатните институции, създадени из цялата страна в началото на 60-те години, с идеята целогодишно да обучават деца на сезонни работници или бедни цигански семейства. В тях децата живеят на пансионен принцип, овладяват добър български

¹ ДА-Видин, ф.711, оп. 4, а.е. 23, л.1.

² ДА-Сливен, ф. 6161, оп. 7, а.е. 138, л.4.

³ Нов път, бр. 8 от 1970 г. „Вместо сватба в затвора“.

⁴ Томова, И. Циганите в преходния период. С., 1995, с. 60.

⁵ ДА-Сливен, ф. 687, оп.1, а.е.19, л.35.

⁶ ДА-Сливен, ф.616, оп.1, а.е.45, л.6.

език, не пропускат началото или края на учебната година заради сезонните пътувания на своите родители и много често овладяват практически умения като как се отглежда зеленчукова градина (повечето интернати си имат свое стопанство, в което учениците също помагат), дървообработване и др. (пансионите имат и свои работилници).¹

Друг опит да се повиши броят на завършващите основно образование ученици от цигански произход са експериментално създадените в края на 60-те училища със засилено трудово обучение за „ученици с нисък бит и култура“ (утвърден по това време евфемизъм за означаването на циганските деца).² Целта е след завършване на 8 клас тези ученици да получават и документ за трудова специалност, т.е. да бъдат обучавани в определени занаяти – металообработване (шлосерство, стругарство), дървообработване, обушарство, шивачество, селско стопанство. Увеличаването на часовете за трудово обучение³ става за сметка на намаляването на хорариума на задължителните дисциплини, като математика, география, руски език и т.н.⁴ Експериментът започнал по инициатива на Градския народен съвет в Пловдив, в училище ОУ „Петко Славейков“ в „Столипиново“ се оказва успешен. Завършилите ученици се увеличават, а това води до създаването на подобни училища в цялата страна, познати след 1979 г. като ПТУ (професионални технически училища) а по-късно и като СПТУ (средни политехнически училища). Системата им постепенно се разраства и макар да не са твърдо определени като „цигански училища“, повечето обучавани в тях ученици са от цигански произход. Макар и получили диплома и занаят, тези деца на практика губят шанса си по-висока образователна степен, тъй като нямат нужната подготовка за разлика от завършилите гимназии или техникуми техни връстници.

В годините на социализма властта инвестира в съзнателното създаване на „циганска интелигенция“ и подпомага, макар и неофициално, приемането с предимство на малка квота способни деца от цигански произход, успешно завършили средно образо-

¹ Колев, Г. Един циганин в ЦК на БКП, Преживелици, терзания, размисли. С., 2003. с. 52.

² Марушиакова, Е., В. Попов. Studii Romani. Том VII: Избрано. С., 2007, с. 137.

³ Томова, И. Цит. съч., с. 53.

⁴ Колев, Г., Цит съч., с. 46.

вание и издържали приемните изпити за университет.¹ За техния подбор отговаря работещия в „Отдел малцинствен“ при ЦК на БКП Господин Колев, който е от цигански произход и е един от първите представители на малцинството с висше образование – военно, а в последствие и юридическо. В резултат на тази политика, в рамките на 16 години (1944–1961) около 350 младежи успяват да завършат висше образование.² Надеждите, че те ще бъдат вдъхновяващ пример и ще подпомогнат приобщаването на „останалата част от циганското население“ често не се оправдават, тъй като някои от тях се интегрират тясно в българското население, губят връзките със старата среда, крият своя етнически произход и на практика променят своята идентичност. Така по отношение на някои образовани цигани, властта всъщност постига своята цел за „премахване: на културните особености, и до някъде обезличава етнически част от тези образовани специалисти. Създаването на циганска интелигенция води и до друга категорично неприятна изненада за управляващите, влязла в хрониките на Държавна сигурност като „цигански национализъм“, а именно интересът от страна на циганската интелигенция към техния собствен етнически произход, култура и разнообразие в световен мащаб. Интерес, който в епохата на социализма е оценен от държавата, като „вражеска дейност“.

Ако трябва да обобщим, властите полагат не малко усилия за масовото образование на децата от цигански произход. В условията на засилен контрол и сериозни инвестиции, въпреки големите предизвикателства, резултати има. Мнозинството от децата говорят, четат и пишат на български, умеят да смятат, някои израстват като високо образовани специалисти, но голямата част от етноса все пак остава чувствително по-слабо образован от етническите българи. Причината до голяма степен се дължи на не докрай решаваните проблеми в образованието на малцинството, а и на факта, че докато циганският етнос „догонва българите“, последните продължават да се развиват, и това запазва пропастта между двата етноса.

¹ Държавна сигурност и малцинствата. Издание на Комисията по досиетата (КРДОПБГДСРСБНА), С., 2015, с. 339.

² ДА–Бургас, ф.35, оп.2, а.е.70, л.89.

РАБОТНА ЗАЕТОСТ

По-голямата част от циганите в България, непосредствено след Втората световна война са занаятчийи. Някои живеят в села, други в градове, трети чергаруват. Различните цигански групи имат различни потомствени занаяти, различен социален статус, заемат различни икономически ниши. Засилената индустриализация, одържавяването на земеделските земи и голямата промяна, която настъпва в обществото на България като цяло, след 9 септември 1944, преобръщат и традиционните модели на живот сред циганския етнос. На първо място, за тях както и за всички останали граждани на страната става невъзможно да работят за себе си. Забраната на частния сектор, нуждата от работна ръка в новото държавно производство, изграждането на селскостопански предприятия, ТКЗС-та, ДЗС-та и изместването на занаятчийската продукция от евтините фабрични стоки, определят направленията в които циганите са насочвани да се реализират в годините на социализма – а именно предприятия, обслужваща сфера, селско стопанство.

Това не означава че всички традиционни за циганите занаяти изчезват, но те са ограничени и организирани в Трудово-производителни кооперации (ТПК). Първа такава кооперация е ТПК „Желязна ръка“ в Сливен. Тя е създадена през 1946 г. от „група ентусиасти – ковачи от малцинството“.¹ В първите години от своето съществуване кооперацията произвежда елементи, нужни за селското стопанство – като мотики и брадви, но без голям финансов успех. През 1950 г. започва изработването на трактори и плужни елементи от делаборирали бомби. Три години по-късно за материал на изработваната продукция се използват бракувани жп релси. В края на 50-те години членовете на кооперацията наброяват 150 души, работещи в няколко отдела: ковашки, отдел за рогозки и камъш, отдел за услуги и ваксаджийски.²

През 1950 г. бакърджиите от Враца правят постъпки в „Трудкооп“ за откриването на бакърджийски отдел, а Градският народен съвет одобрява идеята.³ Не всички бакърджии посрещат с ентузиазъм идеята на кооперациите. Много от тях предпочитат да продължат с частната си дейност, за която заявяват, че им носи

¹ ДА-Сливен, ф.616, оп.1, а.е. 5, л.21.

² Пак там.

³ АМВР, ф.26, оп.1, а.е.659, л.28.

значително повече доходи.¹ Сигналите са противоречиви, също като действията на властите. На места отечественофронтовските организации отбелязват нежелаящите да се кооперират, а други твърдят, че това е начин да се намери работа за част от циганите.² Най-вероятно различният подход е свързан със спецификата на районите. В градове, където циганското население е повече и концентрацията на занаятчии по-голяма, в години на стагнация излиза по-разумно кооперативното обединение, което гарантира пласмент на продукцията. Занаятчийските семейства със запазена клиентела очевидно предпочитат да изкарват сами доходите си. Не бива да се пропуска и очевидният натиск на новите управляващи. В края на 1958 г. в страната вече работят няколко трудови кооперации с цигани занаятчии. Властите се опитват да затвърдят тенденцията, като обмислят в кои райони има потенциал за създаването на нови. Според едно такова предвиждане от края на 50 – те, производителни кооперации с работници от циганското население могат да бъдат изградени в Пловдив – за около 60 железари, във Варна – за 30 калайджии, подковачи, коларо-желязари и бръдваро-ковачи, в Коларовград (дн. Шумен) – за 50 кошничари, в Преслав – за 20 кошничари, в Самоков – за 50 калайджии и ковачи и т.н.³

Под комунална форма са организирани и услугите за превоз, познати като „Пренос – превоз“⁴ в различните населени места. Там обикновено работят мъже, но съществуват информации и за жени, нагърбили се с тази дейност.

Друго популярно поприще са службите „Чистота“, „Паркове и градини“⁵ клоновете за събиране на „Вторични суровини“⁶ в страната, също попълвани от много цигани.

По-голяма част от живеещите в градовете представители на малцинството действително се включват в производството и обслужващата сфера. В условията на социалистическата държава, всички са задължени да работят. Тъй като образованието сред работниците цигани като цяло е по-слабо от това на етническите българи, те в по-голямата си част са ниско квалифицирани кадри.

¹ Пак там, а.е.936, л.51.

² Пак там, а.е.7, л.8.

³ ЦДА, ф.136, оп.68, а.е.67, л.7.

⁴ Нов път, бр. 8 от 1962 г., „Как нашата бригада се бори за високо звание“.

⁵ Нов път, бр. 12 от 1959 г., „У нас работа има за всички“.

⁶ Нов път, бр. 8 от 1959 г., „Да претворим постановлението в живо дело“.

Властта полага усилия за повишаването на тяхната квалификация, окуражавайки постъпването им в различни техникуми, осигурявайки обучителни курсове в самите заводи и предприятия. Добра школа за подготовка на строителни кадри се оказва армията и по-точно Строителни войски, където обикновено отбиват военната си служба представителите на различните малцинства в България. В края на 60-те години Строителни войски разпределят кадрите според това дали са постъпили незапознати с различните строителни дейности или вече идват с някакъв разряд. На самите технически обекти се предоставят възможности за повишение на теоретичната и практическа подготовка на кадрите в специално създадени учебни поделения – школи. Ежегодно в тях из средите на войнишкия състав се подготвят строители, монтажници, механизатори, шофьори, машинисти за тежки строителни машини и др.¹ В средата на 70-те години тези школи предлагат обучение в близо 30 вида специалности. Както пише в-к „Нов път“: „През годините на четвъртата петилетка [1961–1965 г. – б.а.] в школи и курсове се подготвиха 21 000, през петата петилетка – 26 000, а през шестата ще се подготвят 32 000 младежи... През тези курсове и школи, наравно с останалите младежи, преминават и значителен брой военнослужещи от цигански произход, които проявяват голяма любов към строителната професия и винаги свързват живота си с нея.“²

Властта полага искрени усилия да привлече поне част от обучените по време на задължителната си военна служба работници за постоянно в строителното производство. Различните видове школи на свой ред целят да удовлетворят нарасналите нужди на фабрично – заводското строителство не само от зидари, мазачи, кофражисти, арматуристи и бетонджии, а и от специалисти в някои „нови професии“, като машинисти за тежки строителни машини: багери, скрепери, буддозери, валяци, кулокранове, монтажници: топломонтъори, електромонтъори, изолаторджии, машинни монтъори и пр.³ За тази цел някои от трудоваците са поощрявани след уволнението си да се обучават и в различни техникуми на страната и след това да постъпят с по-висок разряд на нови строителни обекти, като постоянна работа.

¹ Нов път, бр. 6 от 1974 г., „Ковачница за строителни кадри“.

² Пак там.

³ Нов път, бр. 3 от 1969 г., „Трудовага повинност-ковачница за кадри“.

Тази целенасочена политика на привличане на строителни кадри сред вече обучени работници от Строителни войски е подкрепена и от привилегии, като например възможността младият специалист да се уволни 6 месеца по-рано, ако междуременно подпише тригодишен договор за работа в строителството, регламентирана с постановление №310 на МС.¹ Този начин на отбиване на военната служба, от една страна, дава шанс на не малко цигани (българи и турци също) да придобият професия, а, от друга страна, се осигуряват нужни и подготвени кадри за строителния сектор. Циганският вестник „Нов път“ на свой ред активно се включва в пропагандирането на тези възможности, подчертавайки значението и позитивите на строителните професии.² Въпреки това, строителното поприще остава сравнително непривлекателно сред циганите. Най-масово представителите на малцинството всъщност работят в сферата на селското стопанство.

Колективизацията на земеделските земи приключва в края на 50-те години на ХХ век и този факт съчетан с засилената индустриализация води до отлив на жители от селата към градовете. Създадените държавни земеделски стопанства обаче имат нужда от работна ръка и това често се оказва удачно поприще за циганското население, което живее в селата. Някои от тези хора са потомствени наемни земеделски работници, други никога не са се занимавали с такава дейност, но в края на 50-те се оказват без алтернатива. Причината е приетото през 1958 г. Постановление № 258, което за първи път в историята на България урежда въпросите за циганското население в страната – работна заетост, местожителство, образование и най-вече принудителното усядане на циганите чергари. В края на 50-те години чергарите наброяват не повече от 15 хиляди души от всичките близо 170 000 цигани на територията на страната. В условията на все по-засилен държавен контрол в тоталитарна България, свободното движение на хора е силно ограничено, а непроследимото чергаруване на част от населението на страната става немислимо. Постановлението е опит за контрол и на престъпленията извършвани от някои чергарски групи. То ги принуждава да уседнат и то в райони в които има нужда от работна ръка за селското стопанство.

¹ Пак там.

² Нов път, бр. 6 от 1973 г., „След казармата“.

Така например през 1959 г. в Толбухински (дн. Добрички) окръг е отбелязано настаняването на 55 чергарски семейства, устроени в различни села. В ТКЗС – Зимница работят 7 семейства, в ТКЗС – Огняново – 8 сем., в ТКЗС Гешаново – 2 сем, в ТКЗС Богданово – 4 сем., в задругата в Шабла – 2 сем., ДЗС – Белгун – 2 семейства, в керамична фабрика – „Велико Маринов“ в гр. Толбухин (дн. Добрич) – 2 семейства, ДЗС – Рогозина – 10 семейства.¹ Част от тях идват по свое желание, други са изпратени по разпределение, но болшинството масово отказват да приемат жителство, въпреки обещанието на местните съвети, че ще им се дадат дворни места. Някои от тях се аргументират с това, че забраната за скитничеството няма да трае дълго и след 4–5 години те ще си потърсят ново място за живеене и работа.² Действително минава време преди чергарите да се примирят с новата ситуация, а местните власти да организират адекватно посрещането им по места. В началото чергарите са недоволни от факта, че трябва да уседнат, след това от местата и условията на уседналост и не на последно от тежката и ниско платена работа. Работодателите от своя страна, недоволстват от отговорностите покрай устройването на усядането на новодошлите, качеството на тяхната работа, а и от компромисната им дисциплина. Налагането на разпоредбите на постановление 258 на МС обаче е неизбежно. То забранява усядането на чергарите в големите окръжни градове и в граничните области на страната. Движението на част от циганите се запазва само в сезонна форма, за работниците в определени области, които в зимните месеци се завръщат по родните си места. Привилегировани по отношение на свободното придвижване са търсените специалисти в някои производствени области, които сравнително лесно и легално сменят жителството си, както и малките групи на урсарите, които дресират мечки и маймунки. В годините на социализма, последните дори са наемани с редовни договори за работа по черноморските заведения като атракция за чуждестранните туристи.³

Преобладаващата част от циганското население работи в селските и горски стопанства на страната като ниско квалифицирана работа. След политическите промени през 1989 и последвалото реституиране на земеделските земи, както и разпада на

¹ АМВР, ф. 26, оп.1, а.е.659, л.92.

² Пак там, л.93.

³ ДА-Пловдив, ф.693, оп.1, а.е.10, л.39.

системата от държавни стопанства, тези хора са първите, които губят своето препитание и трудно се преквалифицират.

И накрая, но не на последно място трябва да споменем и за реализацията на съзнателно създаваната и подкрепяна от държавата в годините на социализма, циганска интелигенция. Според в-к „Нов път“ само за 19 години от политическите промени на 9 септември 1944 г. 450 младежи цигани са завършили висше образование.¹ През 1975 г. във Видински окръг, тринадесет цигани са отбелязани като висшисти. Четирима от тях са лекари, един зъболекар, един юрист, трима инженери, двама завършили консерваторията и двама учители.² Успелите или обучаващи се в различни поприща цигани са давани за пример от страниците на циганският вестник. Такива са Славка Илиева³, Макеф Сеферов⁴, Ибрям Крачолов⁵ – учители, Ибраим Ремизов – сержант⁶, Ф. Чирков – лекар⁷, Хр. Гълъбов – историк⁸, Цветан Миланов – инженер-механик и аспирант в Москва⁹ и др. Някои от работещите в редакцията на вестника журналисти, редактори и дописници като Стоянка Соколова, Г. Колев, В. Чапразов също са представители на тази циганска интелигенция.

Накратко в годините на социализма циганите се реализират в много повече и разнообразни професии в сравнение с периода преди 1944 г. От дървосекачи в Коми до поети наложили се в българската литература като Усим Керим, те „заплащат“ тези нови възможности с изоставянето на свои традиционни занаяти и начин на живот. Управляващите от тази епоха коментират тези радикални промени като приобщаване, грижа и шанс за равенство с етническите българи. За създадената през 70-те години в Лондон международна организация на малцинството „Международен Ромски Съюз“ обаче, това е откровена асимилация в условията на тоталитарно управление.

¹ Нов път, бр. 10 от 1963 г., „Дъг на циганската интелигенция“.

² ДА-Видин, ф.3326, оп.1, а.е.673, л.12.

³ Нов път, бр. 12 от 1959 г., „За нея говорят с уважение“.

⁴ Нов път, бр. 7 от 1960 г., „Млади учители“.

⁵ Пак там.

⁶ Нов път, бр. 2 от 1960 г., „Сърце се иска“.

⁷ Нов път, бр. 10 от 1963 г., „Дъг на циганската интелигенция“.

⁸ Пак там.

⁹ Нов път, бр. 4 от 1972 г., „Аспирант в Москва“.

Справедливо е да се отбележи, че тази масова работна ангажираност сред малцинството се реализира успешно в условията на засилена индустриализация и контролирана икономика в рамките на социалистическата държава. След политическите промени през 1989 г. много работници от цигански произход се оказват неподготвени и почти безпомощни в условията на новите политически и икономически реалности, а това води до тяхната неизбежна маргинализация.

БЛАГОУСТРОЯВАНЕ. ЦИГАНСКИ МАХАЛИ И КВАРТАЛИ

В последните години е изключително актуална темата за циганските квартали или т.нар. ромски гета и незаконни ромски строежи. Сред анализите на тази тема и задаваните въпроси, кой е виновен, изкрystalизира тезата, че отговорността е на управлението преди 1989 г. Така ли е наистина?

Уседналите цигани по българските земи традиционно живеят в свои махали, често пъти в края на конкретното селище или направо извън неговите граници. За разлика от Западна Европа в България има случаи в които отделни цигански семейства живеят разпръснато сред други етнически групи, но те не са мнозинство. С разрастването на населеното място, циганските квартали често се оказват в по-централни райони, за които градоустройствените власти имат свои планове, а това води до компактното изселване на циганите в нови райони в покрайнините на градовете. Непосредствено след 1978 г. циганската махала на София, например, заема района, където днес се извисява храм-паметникът „Св. Александър Невски“. Според спомените на Иван Вазов, „мястото, където днес се красува зданието на Народното събрание, тогава беше купище извън града и няколко цигански колиби бяха разпънати там“¹. След 1888 г. тази циганска махала, наречена „Чауш махала“², се измества далече от града в местността Коньовица, по-това време градска ливада.

Условията в циганските махали преди 1944 г., обикновено са крайно бедни. Масово липсват, канализация, отходни места, те-

¹ Марушиакова, Е., В. Попов., Циганите в България. С., 1993, с. 156.

² Мизов, Б., Българските цигани (Бит, душевност, култура), т. 1, С.: Авангард прима, 2006, с. 2.

чаша вода и добре оформени улици. Къщите често са схлупени, построени от компромисни материали. В такива условия не рядко избухват епидемии, и подобни събития също дават тласък за преместването на жителите. Такъв е случаят със създаването на днешкашния пловдивски квартал Столипиново, населен най-вече с роми. Циганската махала в града непосредствено след Освобождението се намира „на изток от Трихълмието, около мегдана Бай Меджит“ и представлява „кирпичени къщи с по една стая, потънали в кал през зимата и в прах през лятото улици“.¹ Вследствие поради липсата на хигиена избухва епидемия от шарка, която взема големи размери и властите решават да изселят циганите в новосъздадено циганско село, „отстоящо на 2 км. на изток от града и наречено на ген. Столипин.“² Годината е 1889 г., а заповедта за преместването носи №25 от месец април. За нейното изпълнение е предвиден тримесечен срок. След изтичането му, за да се премахне опасността от зараза, пръснатите из целия град цигански колиби са изгорени.³

Подобен е случаят с циганският квартал в град Видин. През 30-те години видинските цигани живеят в ниските части на града, до самия Дунав. Домовете им страдат от всяко по-драстично покачване на водата, в резултат на което циганската махала е „винаги в блато“⁴ Перманентно наводнявани, те страдат от малария. През 1936 г. кметът на града д-р Бърни Бончев решава да сложи край на това положение и предлага „циганите от „Бара махала“ да се преместят и заселят на мястото, гдето сега са турските и циганските гробища.“⁵ Той изтъква: „...Запазвайки здравето и живота им, ние ще намалим техните страдания, ще изкореним огнището на много градски епидемии и ще подобрим материалното им положение. Така са постъпили много градове, така трябва да постъпим и ние...“⁶

Практиката на компактното изместване на циганските квартали се запазва и след 9 септември 1944. Причините за нея ос-

¹ Шивачев, Ст., Космополитен град. Махали и квартали в ново време-В: Очерци из историята на Пловдив, ч. 1, Пловдив: Изд. Община Пловдив и РИМ-Пловдив, с. 88.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ ДА-Видин, ф.17 к, оп.2, а.е 3 л. 25.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, ф.122К, оп.1, а.е. 98, л.2.